

ВИДИ НОСТАЛЬГІЇ: «ЧАСОВА», «ПРОСТОРОВА», «СОЦІАЛЬНА», «ІНДИВІДУАЛЬНА»

У статті розглядається поняття «ностальгія» та характеризуються її види: «часова», «просторова», «соціальна», «індивідуальна».

Ключові слова: ностальгія, види ностальгії.

The article investigates the notion of «nostalgia» and characterizes its types: «timing», «spatial», «social», «individual».

Key words: types of nostalgia, timing nostalgia, spatial nostalgia, individual nostalgia, social nostalgia.

З маловідомого і практично недослідженого феномена «ностальгія» в наш час поступово перетворюється на актуальне поняття, що підтверджують сучасні теоретичні дослідження у галузях культурології, соціології, психології, музикознавства тощо. Культурологічний аспект ностальгії та її образна домінанта розкриваються в роботах С. Бойм, Н. Давиденко, Ф. Джеймисона, Н. Жукової, Є. Новікова, І. Смірнова та інших. Осмисленню психологічних складових феномена ностальгії свої роботи присвятили Ф. Анкерсміт, С. Жижек, Дж. Сибрук, дослідженню поняття «ностальгія» в галузі соціології – Ф. Девіс, Г. Зборовський, Е. Широкова, О. Малінкін та інші.

Втім, попри пробудження інтересу у сучасних науковців до поняття «ностальгія», питання загальної класифікації її видів залишається малодослідженим. Зроблений нами аналіз теоретичних робіт, присвячених цьому феномену, дозволяє, на нашу думку, виокремити чотири основних види ностальгії: *часова, просторова, соціальна, індивідуальна*.

На думку С. Бойм, «на перший погляд, ностальгія – це тужіння за місцем, але, фактично, за іншим часом – часом вашого дитинства, повільнішого ритму життя ваших мрій. У широкому сенсі, ностальгія є опірністю модерній ідеї часу, часу історії і прогресу. Ностальгія бажає звести історію нанівець і перетворити її на приватну або колективну міфологію, відвідувати знову і знову час, як простір, відмовляючись підкоритись безповоротності часу, що притлумлює людство» [14]. Отже, С. Бойм говорить про своєрідну метаморфозу часу у просторі, вказуючи на відчуття, що реальний час якби підганяє людину, постійно штовхаючи її у спину (прискорений рух індустріалізації і модернізації), залишаючи для неї зовсім мізерний прохід з минулого у майбутнє. Тоді як простір, на відміну від часу, багатий можливостями, «тут кожний може стати іншим» [4, 47].

Дослідниця вважає, що ностальгічна свідомість лежить в основі багатьох наук про сучасність і відмічає, що Ф. Тьонніс - засновник соціології - протиставив сучасне «суспільство» традиційній «общині». Його теорія базується на ідеалізації минулого – минулого, яке ми загубили, а Г. Лукач говорить про «трансцендентальну безпритульність» сучасної людини, яка тужить за «інтегрованими цивілізаціями» [4, 47].

Отже, «часова ностальгія» - це туга за цінностями втраченого минулого часу, або ж навіть уявного. Стосовно визначення функції такої ностальгії, дореч-

ною на наш погляд є думка чеського письменника М. Кундери, котрий зазначив, що на різних життєвих етапах людини, «ностальгія» надає змогу зрозуміти своє минуле, усвідомити його існування [6, 75]. Таким чином, збагнувши своє минуле, розмірковуючи про нього, людина, яка ностальгіє, стає більш розважливою, в неї пробуджується здатність уникати хибних рішень в майбутньому часі, мужньо долати життєві труднощі та розчарування, приходять усвідомлення цінності і скороминущості часу та всього дорогого, що вона має зараз. Іншими словами, людина стає дорослішою.

Що ж до загальних особливостей «часової ностальгії», слід наголосити, що вона визначається в першу чергу наявністю в житті кожної людини яскравих і вкрай емоційно забарвлених періодів (перша закоханість, радість батьківства, материнства тощо). «Часова ностальгія» також може бути тісно переплетена з «соціальною ностальгією» в тих випадках, коли масиви індивідуально значимої інформації, що трансливалися людині суспільством і безпосереднім соціальним оточенням (в ті чи інші часові періоди), були особливо співзвучні настановам особистості, сукупності її життєвих цінностей і пріоритетів. Особливо хворобливим різновидом «часової ностальгії» виступає ностальгія за «теперішнім часом», яка напевно зв'язана зі станом внутрішньої незадоволеності людиною своїм власним соціальним станом, власне собою особисто, своїми взаєминами з оточуючими. Іноді такий вид ностальгії породжується комплексом ідеалізованих уявлень особистості про те чи інше явище в історичній епосі. З сукупності цих характеристик виокремлюються ті, що є співзвучними соціальним очікуванням і перевагам людини.

«Просторова ностальгія» більш близька особливій схильності людини до певних місцевостей, ландшафтів, пейзажів, зовнішнього обрису пір року та ритму їхньої зміни тощо. Французький теоретик П. Рікьор, досліджуючи поняття «пам'ять», поміж іншим виокремлює та аналізує поняття «просторова пам'ять», тим самим торкаючись і просторового виду ностальгії. П. Рікьор йде слідом за американським дослідником С. Кейсі, намагаючись пояснити суть просторовості та просторової пам'яті. Він спирається на абстрактне поняття «геометричний простір», для якого С. Кейсі використав слово «site» (місцеположення, місцезнаходження), а для життєвої просторовості зберігає слово «місце» (place) [11, 70]. П. Рікьор погоджується з міркуваннями С. Кейсі стосовно того, що «місце не є байдуже для «речі», котра його займає, або скоріше, заповнює, подібно до того, як місце, згідно з Аристотелем, утворює форму в порожнечі певної об'ємності. Деякі з цих примітних місць називають пам'ятними» [11, 70]. Акт перебування (мешкання), про який говорить П. Рікьор, утворює в цьому плані найміцніший зв'язок між датою та місцем. Місця мешкання, або перебування, називають пам'ятними. Декларативна пам'ять охоче викликає їх під час пригадування і розповідає про них – до такої міри спогад пов'язаний з ними. «Що ж стосується наших переміщень, - додає П. Рікьор, - послідовно пройдені місця слугують reminders про події, що там відбувалися».

Характерним прикладом «просторової ностальгії» є туга відомого російського письменника В. Набокова, котрий виїхав за кордон в 1919 р. і назавжди залишив Росію. В його розумінні ностальгія за батьківщиною, це «туга в один невеликий куточок землі, і відірвати його можна лише з життям» [5]. Письменник говорить, що, уявляючи Урал чи Арал, він залишається «холодним в патріотичному чи ностальгічному сенсі» так, наче коли б він сприймав красу невідомих йо-

му екзотичних країн, «але дайте мені, на будь-якому материку ліс, поле і повітря, що нагадують петербурзьку губернію, і тоді душа вся перевертається» [5].

Яскравим прикладом просторової ностальгії є роман М. Кундери «Невідання». В ньому письменник наводить приклад тих змін, які відбуваються з людиною, яку вперше охопила ностальгія. Автор описує стан дівчини, котру щойно назавжди покинув коханий юнак, через що «заворожена, вона тільки і може, що спостерігати за цим клаптем її життя, що віддаляється, вона може лише спостерігати за ним і страждати. Вона відчуває зовсім нове відчуття, що називається ностальгією» [6, 75]. М. Кундера продовжує свою думку словами, що це почуття ностальгії як «нездоланного бажання повернутися назад одразу відкриває перед нею існування ... її минулого; в будинку її життя з'являються вікна, - вікна, повернені назад, до того, що вона пережила; її життя без цих вікон віднині буде немислиме» [6, 75]. Автор додає, що ця дівчина потім намагатиметься відтворити пережите нею щастя, гуляючи по тих самих місцях вже з іншим, що характеризує появу і *просторової ностальгії*.

Вочевидь маємо типові приклади *просторової ностальгії*, адже об'єктами, що викликали її появу виступали характерні ландшафти, пейзажі та повітря, а це в свою чергу доводить, що «сховищем» «ностальгії» може бути не лише людська пам'ять, а й оточуюче середовище.

Отже, *просторова ностальгія* виникає тоді, коли тужать за епохами, які давно відійшли, і вважають їх більш благородними, гарними або хоча би екологічно чистішими, аніж нинішня епоха. Вона (просторова ностальгія), як правило, відображається пошуком «золотого віку» (і, відповідно, насолоди його екзотикою).

Соціальна ностальгія часто-густо пов'язана з традиційним і первинним для людини, але втраченим нею колом людського та професійного спілкування, емоційних та культурних уподобань. Так, російські дослідники Г. Зборовський та Е. Широкова вважають ностальгію масовим явищем, головною причиною виникнення якого є зміна орієнтирів в перехідному суспільстві. Теоретики дають пояснення *соціальній ностальгії* як створеному постфактум міфу про громадський устрій, громадські відносини, ідеали і цілі, притаманні минулому [3, 34].

Далеко не всі дослідники розглядають *соціальну ностальгію* як позитивний феномен, деякі з них вбачають в ній негативне явище. Так, на думку російського теоретика І. Смірнова «більш небезпечною може бути соціальна ностальгія великих народних мас (класів, націй, рас)» [12]. Він попереджає, в які форми вона може вилитися: «Той, кого вабить до себе минуле (національне, релігійне), перетворився в мусульманського радикала-терориста, який поставив собі завдання зруйнувати суспільство без ностальгії з позиції історично найслабшого в ньому (в революцію йдуть ті, хто не бажає еволюціонувати)» [12].

Іншими словами, ностальгія в формі соціального протесту може призводити до агресивної (в т. ч. терористичної) поведінки груп людей.

Негативне ставлення до «соціальної ностальгії» висловлює й російський дослідник Є. Новіков. Характеризуючи можливість поєднання ностальгії та патріотизму, теоретик звертає увагу на те, що культивованій державою патріотизм часто-густо виявляється «замішаним» на ностальгії, особливо коли країна переживає не найкращі часи і в теперішньому не має змоги похизуватися своєю силою і могутністю. Як влада, так і підприємці намагаються відволікти людину від сьогодення, і для цього в різний спосіб експлуатують соціальну ностальгію. Так, держава часто-густо орієнтується на минуле і грає на ностальгічних настроях громадян. У свою чергу, бізнес нерідко пропонує людині повернутися в

минуле, скуштувати «смак, знайомий з дитинства», послухати «старі пісні про головне» тощо. В даному випадку минуле, точніше – «ностальгія», стає товаром. Знаючи, що схильність до ностальгії є розповсюдженою слабкістю людей, підприємці намагаються заробити і на ній [7, 37]. І за такої ситуації, на противагу соціальній ностальгії, заохочуваній державою, *індивідуальна ностальгія* бере на себе роль своєрідної протитрути від тотального диктату ринку і реклами в нашому житті. Тільки *індивідуальна ностальгія* може стати засобом збереження культурних цінностей, стрижнем світогляду, що дозволяє вибірково сприймати колосальні потоки непотрібної інформації, яка насилу піддається верифікації.

Отже, оскільки в наш час панівним стає розуміння ностальгії, нав'язане масовою культурою і розважальною індустрією (своєрідна грань *соціальної ностальгії*) то цілком слушно виникає припущення, що сучасні покоління в більшості своїй «навчаються» ностальгії у той спосіб, який передбачає ностальгію з нарративною, тобто історично і культурно інтерпретованою, ну а згодом можливо, з усе виразнішою образною домінантою. Описане повне перетворення «ностальгійного» в нашу епоху все більше витісняє розуміння ностальгії як афекту, що продовжує своє існування в арсеналі людей старшого покоління.

Російська дослідниця Л. Рєпіна, розмірковуючи над «соціальною пам'яттю», надає їй риси, характерні і для *соціальної ностальгії*. Теоретик зауважує, що існування «соціальної пам'яті» є незаперечним, а однією з її різновидів є *соціальна ностальгія*. Функції такої пам'яті збігаються в даному випадку з функціями ностальгії і полягають в тому, що «соціальна пам'ять ідентифікує групу, дає їй відчуття минулого і визначає її стремління на майбутнє» [10, 145].

Типовим виразом «соціальної ностальгії», на нашу думку, є також оспівування «золотого віку», наприклад уявлення про блаженство первісної людини, що жила в гармонії з природою, котре присутнє в міфології практично всіх народів.

Соціальна ностальгія є своєрідним індикатором порушення взаємозв'язку між часами, ситуація, коли переживання реальної дійсності обернене в минуле, і теперішнє оцінюється лише у порівнянні з ним. Ностальгічні настрої в суспільстві породжують бажання відродити традиції минулого. У більшості людей ці ностальгічні образи схожі і дуже нагадують архетипи колективного позасвідомого К. Юнга.

Що ж до *індивідуальної ностальгії*, то вона дуже відрізняється від соціальної, оскільки є тугою конкретної людини за її власним минулим, унікальним феноменом, тому що це – глибоко інтимне почуття. Можна стверджувати, що «індивідуальна ностальгія» пов'язана з психологічними особливостями емоційного сприйняття людиною часових параметрів свого буття і, в першу чергу, з його інтенцією закріпитися в часі, яка проявляється в прагненні щастя. На цьому, до речі, наголошував З. Фрейд.

Підтримуючи і повторюючи думку З. Фрейда стосовно ностальгії, Є. Новиков зауважує, що «процес занурення у спогади безтурботного дитинства допомагає вийти з дорослого досвіду страждання в безтурботну дитячу свідомість і досягти щастя, причому занурюється в цей стан людина мимоволі» [7, 112]. Ця мимовільність, на думку теоретика, виступає як особлива привабливість ностальгії, яка є такою, що не потребує ніяких душевних зусиль.

Відмітимо, що в психологічному словнику поняття «ностальгія» трактується як «комплекс стійких, тривалих, негативних, психічних переживань екзистен-

ційного характеру, що можуть носити різноманітне змістове навантаження, а також бути сполученими з вкрай різнорідними асоціаціями. Або ж, як хворобливе відчуття туги за Батьківщиною, яке приймає іноді форму тяжкого невротичного або психологічного стану, що протікає з гіпотонією та безсонням» [9]. У підручнику загальної психології сказано, що емоційна пам'ять виявляється у запам'ятовуванні та відтворенні людиною своїх емоцій та почуттів. Прикладом такого відтворення називають ностальгію. «Людиною запам'ятовуються не стільки самі по собі емоції, скільки предмети та явища, що їх викликають, наприклад почуття ностальгії при спогадах про країну, в якій людина виросла, але з якихось причин залишила її» [2, 320]. Російський психолог А. Фенько відносить ностальгію до понять зі сфери переживань і відзначає, що «в сучасній психотерапії поняття “переживання” має, власне, не менш важливе значення, аніж поняття “позасвідомого” у психоаналізі» [13, 38].

Слід зазначити, що багато авторів, які не розділяють позицій психоаналізу, невимушену актуалізацію автобіографічних спогадів також пояснюють специфічною потребою людини пережити минуле. Так, російський психолог В. Нуркова, провівши глибоке дослідження функціонування автобіографічної пам'яті, доходить висновку, що «для повноцінного функціонування особистості благотворним є переважання світлих, радісних, мажорних спогадів» [8, 101], і що «позитивне ставлення людини до свого минулого – це важлива інтегральна характеристика автобіографічної пам'яті як єдиної системи» [8, 105]. Іншими словами, без «ностальгії» особистість в психологічному сенсі є неповноцінною.

Е. Поляновська-Саламан, яку В. Нуркова вважає першою дослідницею, яка піддала спеціальному вивченню позитивні автобіографічні переживання, поділяла всі автобіографічні відомості на «спогади подій» і «спогади фону» [17]. До останніх дослідниця відносила зразки осіб, облич, імен, дат, цифр. В них не можна «зануритися» як в цілісну ситуацію. Спогади подій Е. Саламан поділяє на «травматичні» і «дорогоцінні» фрагменти (*precious fragments*). Останні, на її думку, «відіграють важливу роль в житті людини, підтримуючи і структуруючи її життя» [8, 21–22].

Зазначимо, що В. Нуркова пов'язує ностальгію з поняттям «автобіографічна пам'ять», котру вона розуміє як «суб'єктивне відображення пройденого людиною відрізка життєвого шляху, яке складається з фіксації, збереження, інтерпретації і актуалізації автобіографічно значущих подій і станів, що визначають самоідентичність особистості як унікального, тотожного самому собі психологічного суб'єкта» [8, 19].

Відомий американський соціолог Ф. Девіс, маючи власний погляд на розуміння ностальгії (в нашому контексті – індивідуальний вид ностальгії), розробив свій соціокультурний проект. В роботі «Туга за вчорашнім: соціологія ностальгії» він зазначає, що найпершою метою ностальгії є цільність та ідентичність і що у всіх пошуках персональної ідентичності неодмінно фігурує ностальгія як можливість «врятувати себе від хаосу сирого, неопосередкованого досвіду» [15, 29]. В його аналізі ностальгію розглянуто як «один із способів або краще – одну з більш доступних психоемоційних призм, якими ми послуговуємося у безперервній роботі з конструювання, закріплення і реконструювання своєї ідентичності» [15, 14]. Згідно з Ф. Девісом цей процес протікає у вигляді обробки та культивування оцінювальних настанов стосовно своїх колишніх «Я», ховаючи від своєї пам'яті неприємне чи ганебне, переосмислюючи і реабілітуючи в собі побічні, другорядні та ексцентричні аспекти своїх попередніх

ідентичностей. Таким чином, Ф. Девіс акцентує увагу на унікальній здатності ностальгії проникати у всі описані вище виміри і створювати потенційну точку відліку, з якою локалізовані колишні ідентичності зіставляються із актуальною ідентичністю.

Американський теоретик Р. Аден акцентує увагу на комунікативній властивості ностальгії, що допомагає зберегти самоідентичність, задовольняючи потребу скласти ідентичність в «одне ціле». Дослідник зауважує: «Ностальгія забезпечує індивідів засобами втечі від культурних умов, які вони вважають за депресивні або дезорієнтуючі. Подорожі у часі дозволяють індивідам помістити своє “Я” у “сховище значення”, місце, де вони почувають себе убезпеченими від гнітючих культурних реалій» [18, 34].

У свою чергу, американська дослідниця А. Рітвіої додає, що це ядро ідентичності певним чином «генерує в особистості відчуття основ, власної ґрунтовності, власних підвалин, що дозволяє із впевненістю вступати у майбутні експерименти і пригоди» [16, 36].

Описуючи предмет *індивідуальної ностальгії*, російський дослідник Є. Новіков вказує на введений американськими психологами Р. Брауном та Дж. Куликом в англійську мову терміна «flashbulbs» (укр. - фотоспалахи), що характеризує яскраві, легко і повно візуалізовані епізоди минулого конкретної людини [7, 16]. Я. Ассман писав, що людина з давніх часів, перебуваючи в оточенні предметів, починаючи від самих звичайних, як то ліжко, стілець, посуд, одяг, і закінчуючи будинками, вулицями, селами, транспортом, «вкладає в них свої уявлення про доцільність, зручність і красу, тобто в певній мірі – себе» [1, 20]. Саме тому предмети показують їй її власне відображення, нагадують їй про неї саму, про її минуле тощо. Тобто предметний світ, в якому живе людина, «споряджений показником часу, який вказує не тільки на теперішнє, а й на різноманітні шари минулого» [1, 20].

Таким чином, вид «індивідуальної ностальгії» набуває сенсу лише в контексті життєвого шляху конкретної людини, зустрічей та розлук, переплетення долі, лабіринтів позасвідомого. Наприклад, суха квітка, яка іншим може видатися неприбраним сміттям, для когось може втілювати в собі цілий період життя, історію кохання, невітлені мрії. Тобто у конкретної людини «індивідуальна ностальгія» часто-густо виникає під час звернення до пам'ятних речей чи реліквій, що набули для неї особливої цінності. Таким чином, ностальгічні спомини можуть зберігатися не лише в людській пам'яті, а й в оточуючому середовищі.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що прояви описаних нами видів ностальгії (часової, просторової, соціальної, індивідуальної) зустрічаються в найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Як бачимо, «ностальгія» може охоплювати надзвичайно широке коло образів та понять, вона допомагає особі чи групі осіб ідентифікувати себе, дає людині відчуття минулого, визначає її стремління на майбутнє, підтримує невидимий зв'язок з покинутими, але пам'ятними місцевостями, заповнює порожнечу втрати, зберігає та відновлює в пам'яті яскраві, емоційно забарвлені спогади.

Перелічені види ностальгії мають ще одну спільну рису, яка, на нашу думку, заслуговує на схвалення. Ця позитивна риса, на наш погляд, полягає в здатності ностальгії ставати способом пізнання людиною свого минулого. Адже виникаючи як часова, соціальна, просторова чи індивідуальна, ностальгія так чи інакше стає своєрідним пусковим механізмом у прагненні людини розібратися

в собі, спонукаючи ностальгуючого озирнутися назад і не лише згадати, а й замислитися над своїм минулим, над вже пройденим життєвим шляхом. Збагнувши своє минуле, усвідомивши його помилки або ж справжню цінність щасливої миті, людина, що ностальгує, стає мудрішою. Така особа дорослішає, адже з «ностальгічним» до неї приходить своєрідне «прозріння» і розуміння, що в житті доводиться переживати втрати і розчарування, терпіти розлуку. Це розуміння також спонукає людей обережніше відноситись до того, що вони мають, адже зовсім не виключено, що скоро вони можуть це втратити.

Література

1. *Ассман Я.* / Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Ян Ассман; [пер. с нем. М. М. Сокольской]. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
2. Загальна психологія [гол. ред. академік С.Д. Максименко] – Вінниця: Нова книга, 2006. – 688 с.
3. *Зборовский Г. Е., Широкова Е. А.* / Социальная ностальгия: к исследованию феномена / Гарольд Ефимович Зборовский, Елизавета Александровна Широкова // Социологические исследования. – 2001. – № 8. – С. 31–34.
4. *Зонтаг С.* / Под знаком Сатурна // Мысль как страсть. Избранные эссе 1960–70-х гг. / Сьюзен Зонтаг; [пер. с франц. Б.В. Дубин, С.Ю. Кузнецов, пер. с англ. Б. В. Дубин, В.П. Голышев]. – М.: Русское феноменологическое общество, 1997. – 208 с.
5. *Ионцев В. А., Лебедева Н. М., Назаров М. В.* Эмиграция и репатриация в России / В.А. Ионцев, Н.М. Лебедева, М.В. Назарова. – М., 2001 [Электронный ресурс] <http://www.cisd.org/pr-repatr.html>
6. *Кундера М.* / Неведение: роман / Милан Кундера; [пер. с франц. Н. Шульгиной]. – СПб.: Азбука-классика, 2005. – 192 с.
7. *Новиков Е.В.* / Нравственный смысл ностальгии: дис. на соиск. ученой степени кандидата филос. наук / Евгений Валерьевич Новиков – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, – 2009. – 153 с.
8. *Нуркова В. В.* / Свершенное продолжается: Психология автобиографической памяти личности / Вероника Валерьевна Нуркова. – М.: Изд-во УРАО, 2000. – 320 с.
9. *Поршнев Б.* Ностальгия / Борис Поршнев. – Психологический словарь [Электронный ресурс] / [Http://mirslovari.com/n/ностальгия](http://mirslovari.com/n/ностальгия)
10. *Репина Л. П.* Концепция социальной и культурной памяти в современной историографии. Феномен прошлого / Лорина Петровна Репина; [отв. ред. И. М. Савельева, А.В. Полетаев]. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 145 с.
11. *Рикёр П.* Память, история, забвение / Поль Рикёр; [пер. с франц. И.И. Блауберг]. – М.: Изд-во гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
12. *Смирнов И. П.* / Общество без ностальгии / Игорь Павлович Смирнов // Критическая масса. – 2005. – №1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/km/2005/1/smi13.html>.
13. *Фенько А.Б.* / Ностальгия / Анна Борисовна Фенько – Человек. – 1993. – №6. – С. 38-53.
14. *Boym S.* The Future of Nostalgia / Svetlana Boym. – N.-Y.: Basic Books, 2001. – 442 p.
15. *Davis F.* Yearning of Yesterday: A Sociology of Nostalgia / Fred Davis. – New York: The Free Press. 1979.
16. *Ritivoi A. D.* Yesterday's Self: Nostalgia and Imigrant Identity / Andreea Deciu Ritivoi. – Oxford: Rowman and Littlefield, 2002. – P. 208.
17. *Salaman E. P.* Collection of Moments: A Study of Involuntary Memories / Esther Polianowsky Salaman. – London: Longman, 1970.
18. *Wilson J. L.* Nostalgia. Sanctuary of Meaning [online] / Janelle L. Wilson – New Jersey: Rosemont Publishing and Printing Corp., 2005. – Available from: <http://books.google.com/books?id=gDAPZ5CwOKwC&printsec=frontcover&dq=nostalgia:+sanctuary+of+meaning&lr=&cd=1#v=onepage&q=&f=false>.